

OROSZÉCHÉNYI
KÖNYV-
TÁR

HA 1759

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT
REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE

96. évfolyam

1980

3

AKADÉMIAI

ADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEÉMIA

REVUE DE L'ACADÉMIE

I. OSZTÁLYÁNAK

HONGROISE DES SCIENCES

KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

POUR L'HISTOIRE DU LIVRE

96. ÉVF. 1980/3. SZ.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

MÁTRAI LÁSZLÓ

(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társzerkesztő)

V. KOVÁCS SÁNDOR

MEZEY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1088 Budapest VIII., Múzeum krt. 14—16.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 80 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111—010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11488) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp V., Váci u. 22. Tel.: 185—680.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratosokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egyidőben.

Az első, aranyfestékekkel készült nyomtatvány és annak magyar vonatkozásai

A könyvtörténetileg rendkívül jelentős Herzog August Bibliothek (Wolfenbüttel, NSZK) gondozásában jelenik meg a *Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte* c. folyóirat, amely 1979. évi szeptemberi számában¹ közölte Dr. Claus W. Gerhardt (Darmstadt) felhívását. Ebben arra kérte a szakembereket, hogy az arany- és ezüstoffestékekkel készült régi nyomtatványokra, ill. az azokra vonatkozó adatokra hívják fel figyelmét, ugyanis Gerhardt a nyomdai eljárások történetének kézikönyvét írja.² Említett közlésében arról tudósított, hogy az általa ismert első, aranyfestékekkel előállított nyomtatvány a korábbi szakirodalomtól eltérően nem Erhard Ratdolt 1482. évi velencei Euclides-kiadásában található, hanem Johannes Brenz *Auslegung der Evangelien* c. művének jóval később, 1556-ban Frankfurt a.M.-ban készült és Drezdában őrzött díszkiadású példányában.³

Gerhardt mind az említett felhívásában, mind a velem ezt követően folytatott levelezésében — a régi szakirodalom alapján⁴ — kifejtette az aranynyomás válfajait. Ezek szerint ebből kizárandó az aranyfüstlemez felragasztásával készült megoldás. A szorosabb értelemben vett arany-, ill. ezüstnyomás valódi (vagy nem valódi) fémport felhasználásával történt, amelynek két változata is lehetséges. Az egyik megoldás esetében a fémport elkeverték a kenőccében, és így az — a fekete nyomdafesték módjára — a szedés ólombetűiről került a sajtó segítségével a papírra vagy a hártyára. A másik technika szerint a megfestékezendő felületet minél világosabb, lehetőleg szintelen ragadós anyaggal nyomták meg a szedés felhasználásával, majd arra hintették a fémport, ahogy ezt a kézírás tintájával a száradás gyorsítása végett egykor a porzóval tették. Az így a papírra, ill. a hártyára ragadt fémport alkotta tehát a szorosabb értelemben vett aranynyomás másik válfaját.

A közelmúlt szakirodalma nem tett ilyen finom megkülönböztetést. Az „arannyal nyomtatás” általános kifejezésébe ugyanis mindhárom fenti megoldás — tehát a ragasztott laparany is — beleértődött. Ennek tudható be,

¹ IV. évf. 2. sz. 54. l.

² *Geschichte der Druckverfahren* címmel, amelynek I–III. kötete már 1974–1978 között megjelent, míg az utolsó, negyedik kötet sajtó alatt áll.

³ *Index Aureliensis* 124.554.

⁴ MOXON, Joseph: *Mechanic exercises on the whole art of printing*. London 1683–1684, 301–302. — BRUN, Marcelin Aimé: *Manuel pratique . . . de la typographie*. Paris 1825, 187–188.

⁵ Így pl. HAEBLER, Konrad: *Handbuch der Inkunabelkunde*. Leipzig 1925, 109. — SCHOTTENLOHER, Karl: *Die liturgischen Druckwerke Erhard Ratdolts aus Augsburg*. Mainz 1922, VI. lapon arany nyomtatú reprodukcióval.

hogy az említett Euclides-kiadást tekintették általánosan az aranynyomtatás legkorábbi emlékének mind a külföldi,⁶ mind a hazai szakirodalomban.⁶

Az ősnymotatványok rendkívül igényes, általános bibliográfiája, a Berlinben szerkesztett *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* (GW) úgy írta le az 1482. évi Euclides-kiadást, hogy némely dedikációs példányában az ajánlást az első levél verzóján arannyal nyomtatták.⁷ A felsorolás öt példányt említ ehhez: Augsburg, Staats- und Stadtbibliothek — Budapest, Egyetemi Könyvtár 2. pld. — London, British Museum 1. pld. — München, Bayerische Staatsbibliothek 2. pld. — Paris, Bibliothèque Nationale 2. pld. Nem kis örömet jelentett számomra ez a közlés, hogy Budapesten is módomban áll tanulmányoznom ezt az arannyal készített ajánlást. Az Egyetemi Könyvtár említett példánya⁸ az ajánlásnak valóban a GW által közölt szedési változatát tartalmazza,⁹ de sajnos azt nem arannyal nyomtatták hártýára, hanem fekete festékkel papírra.

Gerhardt levélben tudatta velem, hogy az 1482. évi Ratdolt-féle Euclides-kiadás említett müncheni és londoni példányában az ajánlás nem aranynyomással, hanem laparany felhasználásával készült. Ezt a körülményt részemre mind személyes találkozás, mind levelezés során mindkét gyűjtemény szakembere¹⁰ megerősítette. A mikroszkóp alatt vizsgált betűk csillogó aranyfüstlemezből állnak, amelyeket — a velem közölt müncheni feltételezés szerint tojásfestékkel — az előnyomtatott felületre ragasztottak fel. A betűk vonalainak felületén ez tartósan hozzáerősödött a könyv alapanyagát képező hártýához. Az aranylemeznek többi, így felesleges részét azután eltávolították, amely nem történhetett nyomtalanul. Amint ezt Londonból közölték velem, az egészen apróra tört aranylapocskák számtalan helyen a mai napig is beletapadtak a kikészített bőrből álló nyomtatási felületbe, ahol ezek a nagyító alatt jól látható módon csilognak.

Ezek szerint bizonyos, hogy Ratdolt 1482-ben e velencei kiadványában a Giovanni Mocenico dozsé-nak szóló ajánlása szövegét egyes példányokban ragasztóanyaggal előnyomott alapra felerősített laparanyból állította elő. Ez a megoldás a maga korában teljesen újszerű volt, és azt a mai napig is csak igen ritkán utánozták.^{10a}

Érdekes, hogy már milyen korán felfigyeltek e kiadvány ma Münchenben, ill. Londonban őrzött aranybetűs példányára. Elsőnek a bártfai származású Georg Henisch számolt be névtelenül erről még 1600-ban Augsburg város nevezetes könyvtárának latin és görög műveiről készített és nyomtatásban is megjelentetett katalógusában.¹¹ Ezt a közlést azután a következő századokban többen átvették.¹² Mindezek a napóleoni időkig a híres Bibliotheca Augustaná-

⁶ Így pl. VARJÚ Elemér: Magyar Könyvszemle 1902, 396. — HORVÁTH János: *Thuróczy János: A magyarok krónikája*. Bp. 1978, 464.

⁷ EUCLIDES: *Elementa*. Venezia 1488. V. 25. Erhard Ratdolt. 2°: GW 9428. Anm. 1.

⁸ Jelzete: Inc. 115.

⁹ CIH 1272 b. = *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*. Bp. 1970.

¹⁰ Dr. Karl Dachs (München) és Dr. Lotte Hellinga (London).

^{10a} Gerhardt újabb, publikálás előtt álló közlése szerint a mainzi Fust & Schöffler műhelyben már 1465-ben egyes példányokban ilyen technikával készült Cicero „De officiis . . .” c. művének (GW 6921) első lapja.

¹¹ *Bibliothecae inclytae reipub. Augustanae . . . catalogus*. Augustae Vindelicorum 1600, 576. — RMK. III. 940.

¹² EHINGER, Elias: *Catalogus bibliothecae amplissimae reipublicae Augustae*. Augustae Vindelicorum 1633, 667. has. — ZAPF, Georg Wilhelm: *Augsburgs Buchgeschichte, nebst den*

ban őrzött kötet alapján íródtak. Joggal feltételezhető, hogy e különleges példány magától Erhard Ratdolt-tól került szülővárosa, Augsburg könyvtárába, ahol is ő 1487 és 1522 között igen jelentős könyvnyomtatói tevékenységet fejtett ki. Ez az értékes darab azután a múlt század elején Münchenbe került, ahol azt ma is őrzik.

Ugyancsak viszonylag jól nyomon követhető az Euclides-kiadás másik, aranybetűkkel készült példányának útja. Ratdolt 1476 és 1486 között Velencében dolgozott, és könyvét az akkori dozsé-nak ajánlotta. Az erről szóló, egy lap terjedelmű írását állította elő aranylemezből a dozsé-nak átadott példányban, akinek a címerét is megörökítették e kötet egyik lapján. Joseph Smith, velencei angol konzul azután megszerezte ezt, amint erről híres könyvtárának 1755-ben nyomtatásban kiadott katalógusa tanúskodik.¹³ Smith pompás gyűjteménye 1763-ban az akkori angol király, III. György tulajdonába került.¹⁴ Az uralkodó könyvtárával együtt e kötet is azután a British Museumba került. Ott található az ma is.¹⁵

Tehát az Euclides-kiadás e két aranybetűkkel előállított ajánlással ellátott példányára már századokkal ezelőtt felfigyeltek, és azokat megkülönböztetett gondossággal ismertették, ill. őrizték. Ez teljesen indokolt is, hiszen ezenkívül — tudomásom szerint — a 15. századból mindössze egyetlen kiadvány létezik, amelynek egyes hártypéldányaiban — ugyancsak az ajánlás — aranybetűkkel készült. Ez a nyomtatvány pedig bennünket igen közelről érint, hiszen Thuróczy János művéről, a magyarok krónikájának 1488-ban Augsburgban készült kiadásáról van szó, amelyet ugyancsak Ratdolt nyomtatott.¹⁶

Miután a fentiek szerint Ratdolt 1482. évi Euclides-kiadását a szorosabb értelemben vett aranynyomás-kategóriájából törölni kellett egyszeriben érdekessé és fontossá vált ennek a Thuróczy-kiadásnak az a két példánya, amelyet az Országos Széchényi Könyvtár őriz.¹⁷ Ezekben a kiadónak, Theobald Feger budai könyvkereskedőnek Mátyás királyhoz címzett ajánlását arannyal nyomtatták, amit Varjú Elemér e század elején igen részletesen leírt a kiadás többi változataival és az OSZK többi példányaival egyetemben.¹⁸ Ettől kezdve ezt a különlegességet a magyar szakírók számon is tartották: pl. Fitz József,¹⁹ Hubay Ilona,²⁰ Csapodi Csaba,²¹ Mályusz Elemér,²² Soltész Zoltánné.²³ Miután a magyar nyelvű szakirodalom mások számára gyakorlatilag hozzáférhetetlen, ráadásul az eddig egy kalap alá vett különböző aranynyomatok közül a velencei Euclides-kiadás az augsburgi Thuróczy-krónikát időben hat esztendő.

Jahrbüchern derselben. Augsburg 1807, 161, ill. 84—85. az arannyal készült ajánlás szövegével.

¹³ *Bibliotheca Smithiana, seu catalogus librorum d. Josephi Smithii Angli.* Venetiis 1755, CLXI.

¹⁴ *British Museum. General catalogue of printed books.* Vol. 224. London 1964, 538. has.

¹⁵ Jelzete: IB 20514. — *Catalogue of books printed in the XVth century, now in the British Museum.* Vol. V. London 1924, 285. has. — Gutenberg Jahrbuch 1966, 104.

¹⁶ Hain 15518. — RMK. III. 15.

¹⁷ Inc. 1143 és Inc. 1143b = CIH 3324d és 3324e.

¹⁸ *Magyar Könyvszemle* 1902, 362—402. Ezen belül az arany nyomásról a 396. lapon.

¹⁹ *Gutenberg Jahrbuch* 1937, 106. — *A magyar könyvnyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története.* I. Bp. 1959, 172.

²⁰ *Gutenberg Jahrbuch* 1962, 381.

²¹ *Magyar Könyvszemle* 1964, 208.

²² *A Thuróczy-krónika és forrásai.* Bp. 1967. 93.

ben megelőzte, így erről a két különleges példányról a külföldi szakemberek csak a legutóbbi időben vettek tudomást.²⁴

A Thuróczy-kronika magyar nyelvű fordításai közül a korábbi kiadás közül ennek a latin ajánlásnak fekete/fehér hasonmását, ill. magyar nyelvű fordítását,²⁵ az utóbbi kiadás pedig az abban alkalmazott aranynyomással külön is hangsúlyozza ennek jelentőségét a következő szöveggel: „A Mátyás királyhoz szóló túldoldalt közölt ajánlást Fegher Theobald 1488-ban, latin nyelven, arany betűkkel nyomatta Thuróczy János a »Magyarok krónikája« című művének augsburgi kiadása elé.”²⁶ Ez a fogalmazás azonban nem pontos, hiszen ennek alapján azt gondolhatná az ember, hogy e kiadás valamennyi példányában arannyal készült volna az ajánlás szövege. Azonban erről nincs szó, mert ilyen formában — a mai ismeretek szerint — egyedül az OSZK két említett kötete hagyta el Ratdolt augsburgi sajtóját.²⁷

Ezek után fokozott figyelemmel és gondossággal kellett megvizsgálni, hogy e két példányban az egy-egy lapnyi szöveget milyen aranynyomási technikával állították elő. Mindkettőt hártáyra nyomtatták és dúsan illuminálták. Az egyik eredeti kötésben maradt fenn,²⁸ és az alábbiakban „1. példány”-nak jelölve fog szerepelni. A másikat a 19. század első felében új, egézszerű kötéssel látták el.²⁹ Ennek jelölése a továbbiakban: „2. példány”.

Az 1. pld. kötése korabeli, az eredeti arany metszés nyomaival. A vaknyomással díszített, bórrel bevont fatábláinak mérete 24×17.5 cm, a könyv hártáyleveleinek nagysága pedig 23×17 cm. A 2. pld. táblamérete 20.5×15.5 cm. Az átkötés során jelentős mértékben körülvágták, így az egyes levelek mérete már csak 20×15.5 cm. Ennek következménye, hogy pl. a krónika szövegének első lapját keretező illuminálás egy része áldozatul esett a könyvkötő ollójának.

De nem csupán a méretben, de a korabeli könyvdíszítésben is jól érzékelhető az a minőségbeli különbség, amely a két példány között — bár ugyanabban a műhelyben készült — az 1. javára számos esetben tapasztalható.³⁰ Jó példa erre a m₉b lapon Mária királynő fametszetes képének színezése. Az 1. pld.-ban ez igen gondos: a száj, az arcpír, a haj, az inszegély stb. egymástól jól elkülönülő, gondos megkülönböztetést kapott. Ezzel szemben a 2. pld.-ban az egész alakot egyszínű, barnás maszattal kenték be.³¹

A 2. pld. átkötése során a Thuróczy-féle krónika augsburgi kiadásának igen jellemző és fontos, egyetlen levélpárból álló első füzetét fordítva fűzték be. A négy lap eredeti és helyes beosztása az 1. pld.-ban található: 1a üres — 1b Mátyás és Beatrix kettős címere körülveve Mátyás további kisebb címereivel — 2a Szent László legenda illusztrációja — 2b Feger ajánlása Mátyás király-

²³ CIH LXXIII. — *Előadások Szántó Tibor könyvművész életmű-kiállítására alkalmából.* Debrecen 1978, 30.

²⁴ GELDNER, Ferdinand: *Inkunabelkunde.* Wiesbaden 1978, 56.

²⁵ THURÓCZY János: *Magyar krónika.* Bp. 1957, 38, 205–206.

²⁶ THURÓCZY János: *A magyarok krónikája.* Az 1486(!)-ban Augsburgban nyomtatott, az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött ősnymatvány színezett fametszeteinek hasonmásával illusztrálva. Budapest 1978, 9. — Az ajánlás szövegének fordítása a 11–12. lapokon. Az aranynyomásról Horváth János még az utószóban is írt: 464. l.

²⁷ CIH 3324. B. var.

²⁸ Jelzete: OSZK Inc. 1143.

²⁹ Jelzete: OSZK Inc. 1143b.

³⁰ CSAPÓDI Csaba: *The Corvinian Library. History and Stock.* Bp. 1973, 375–376.

³¹ Érdekes, hogy Fitz a két példány színezését teljesen azonosnak tekintette (*Gutenberg Jahrbuch* 1937, 106.).

nak. Ezzel szemben a sorrend a 2. példányban: 1a Szt. László — 1b ajánlás — 2a üres — 2b címerek.

Csak e két hártypéldányban és csupán Feger ajánlása készült aranybetűkkel egymással megegyező kivitelben. A hárcm sornyi címzést 27 sornyi szövegköveti: az egész ajánlás szedésének mérete 138×115 mm. Ezen a felületen jóval több, mint ezer betű kapott helyet. Az aranybetűk állapota a két kötetben nem azonos: a 2. pld.-ban több helyütt erősen megkopott. Itt ugyanis az átkötés során tévesen vele szembe kötött üres lapra még egy további, ugyancsak üres, hártylevelet ragasztottak. Mivel a bőr nem teljesen sima, hanem helyenként hullámos, a két egymással szemben fekvő felületnek különösen a kölcsönösen kidomborodó része erősen dörzsöli egymást. Ennek következménye az aranybetűk megkopása.

Rátérve most már a betűk behatóbb vizsgálatára, megállapítható, hogy az nem csillogó laparanyból készült, és a betűk között szétszórva sem látható ilyenek nyoma, amint ez a fentiekben ismertetett Euclides-kiadás esetében tapasztalható volt. Ratdolt tehát ez alkalommal más technikát választott az arannyal történő nyomtatáshoz: az aranyfestéket. A Gutenberg óta használt nyomdafesték folyékony alapanyaga lenolaj, kence és terpentin volt. Ezt keverték azután el a fekete színt adó korommal. Ratdolt ebben a különleges esetben finomra őrölt, valódi aranyport alkalmazhatott festékként. Erre lehet következtetni abból, hogy az ajánlás szövegének aranya ma is oxidálódástól mentesen csillog. A betűk felülete a nagyító alatt enyhén egyenetlen, szemcsés szerkezetet mutat. Az aranyozás a betűk körvonalai mentén határozottan erősebb, mint azok közepén: a betűöntvények lapos felületére kent festék többsége a sajtó nyomására a kötőanyag segítségével rátapadt a hártya felületére, kisebbik része viszont — mintegy mérsékelt túlfestékezésésként — a betűvonal szélére szorult, és ott megvastagodottan száradt meg. Ahol az arany valami oknál fogva ma nem látható — akár azért, mert lekopott, akár azért, mert eredetileg sem tapadt meg a hártván — a festék kencés alapanyaga barna elszíneződést mutat a kikészített bőrön a betűk vonalvezetésének megfelelően.

Úgy tűnik, hogy az augsburgi nyomdász az aranyhoz készített festék maradékát a megkülönböztetett módon előállított példányok ajánlásának előállítására után ugyanezen kötetek első fizetének illuminálására használta. A Szt. László legenda fametszetes illusztrációján mindkét arany nyomásos példányban a lovagkirály vértetét és lovának díszítését ezzel az aranytintával fedték. Ennek fénytelen tónusa és szemcsés jellege félreismerhetetlenül eltér az ugyanezen a lapon mindkét példány keretezésére használt aranylemeztől, amely majdnem tükörszerűen csillog. A Ratdolt által alapanyagul használt kétféle technika — vagyis az aranyfesték és a laparany — itt tehát egyetlen könyv-lapon szinte szembeállításra nyert, és ennek során a kettő egészen egyértelműen elkülönül egymástól.

Az illuminálással kapcsolatban tett fenti észrevételt megerősíteni látszik a címereket tartalmazó metszet díszítése is e két példányban. Az 1. pld.-nál valamennyi címer aranyozása az ajánlás betűinél, ill. a Szt. László-féle metszetenél tapasztalt tompafényű csillogást mutatja. A 2. pld.-nál a korona alatt álló kettős címer a közepén, valamint az óramutató járása szerint alulról elindulva az előbbieket keretező címerek közül az első kettő még hasonló aranyozást kapott. Innen kezdve azonban, mintha a drága, valódi arany miatt nyilván csak a legszükségesebb mennyiségben elkészített aranyfesték fogyóban lett volna. A sorrendben következő, dalmáciai címer három, koronás párdücféjének

aranyozása már nem olyan csillogó, mint az összes korábban említett helyen látható díszítés, hanem valamivel barnásabb árnyalatot mutat. A külső keret jobb oldalán látható alsólausitzi címer ökre pedig a 2. pld.-ban — szemben az 1. pld. csillogó aranyával — már alig mutat aranyozást: szinte teljesen barna. Úgy látszik, hogy a maradék aranyfestéket ekkorra kencével már olyan mértékben hígították, hogy szinte csak ez hagyott nyomot a hártván.

Már Varjú Elemér, e két aranynyomásos Thuróczy-krónika első, részletesebb leírását adó ismertetőjében felmerült a gondolat, hogy e példányokat, amelyek „inkább festett kéziratra, semmint nyomtatványra hasonlítanak”, Mátyás király és udvara számára készítették. Ezt a feltevést tovább erősítette benne az eredeti kötés is, mégis bizonytalan volt, hogy csak e jelek alapján vajon bizonyosan korvinának tartható-e a két kötet.³² Varjú e cikkére hivatkozva vette fel Fogel József a Corvina-Könyvtár rekonstruálásához készített jegyzékébe.³³ Ezt a felfogást osztotta Fitz József is.³⁴ Balogh Jolán azt a gondolatot fűzte e példányokhoz, hogy a metszetek színezése Budán készülhetett, talán a királyi miniatura-műhelyben.³⁵ Ugyanő jóval később Fegernek Mátyáshoz intézett ajánlása alapján csak feltételezte, hogy e kiadványból kellett egy példánynak lennie a király könyvtárában, így „Mátyás könyvtárának elveszett ősnymtatványai” című jegyzékben szerepel a Thuróczy-krónika augsburgi kiadása.³⁶ Hubay Ilona korvinának minősítette e két hártypéldányt. Véleménye szerint az egyik kötetet a király, a másikat a Bibliotheca Corvina számára készítették.³⁷ Málýusz Elemér — Varjúra hivatkozva — Mátyás és udvara számára szánt ajándéknak tekintette.³⁸

Csapodi Csaba szerint „joggal lehet föltenni, hogy ez a két példány Mátyásé, ill. Beatrixé volt”.³⁹ Később ezt a véleményét módosította. Miután úgy találta, hogy a GW szerint öt aranynyomásos Euclides-példány is akad, továbbá a Thuróczy-krónikának a londoni British Museumban őrzött egyik példányában olyan szép a fametszetek színezése, mint a két korvina-gyanús kötetnek, korábbi feltételezését megkérdőjelezte.⁴⁰ Szemügyre véve a fenti két, Csapodi kételyeit okozó problémát a következő állapítható meg. A GW leírása, ill. az említett öt példány a szedési változatra vonatkozik, amelyek közül csak néhány, az ajánlás céljára szolgáló példány készült aranybetűkkel.⁴¹ Valójában, az Euclides-kiadásból — a már említett londoni és müncheni köteten kívül — csupán a párizsi Bibliothèque Nationale-ban őriznek két további példányt, amelyben az ajánlás aranybetűkkel készült. A londoni Euclides-kötet egykor a dozse tulajdonában volt, akinek Ratdolt ajánlása szólt, amit ezt a könyvön látható címer külön is bizonyít. Feger ajánlása Mátyás királynak íródott, így jogos a feltételezés, hogy a Thuróczy-krónika 1. pld.-át neki készítették. A Bibliotheca Corvinianához tartozás döntő bizonyítéka a címer.

³² *Magyar Könyvszemle* 1902, 396—398.

³³ *Bibliotheca Corvina*. Bp. 1927, 82. l. 121. sz.

³⁴ *Gutenberg Jahrbuch* 1937, 106.

³⁵ *Mátyás király emlékkönyv*. I. Bp. 1940, 510.

³⁶ BALOGH Jolán: *A művészet Mátyás király udvarában*. I. Bp. 1966, 332.

³⁷ *Gutenberg Jahrbuch* 1962, 391.

³⁸ MÁLYUSZ Elemér: *A Thuróczy-krónika és forrásai*. Bp. 1967, 93.

³⁹ *Magyar Könyvszemle* 1964, 208.

⁴⁰ Ld. 30. jegyzet.

⁴¹ GW 9428. Anm. 1.: „In einigen Dedikationsexemplaren ist der Widmungsbrief auf Bl. 1b in Golddruck.”

Ilyet e kötetbe nem kellett külön festeni, hiszen a szépen illuminált, fametszetes, összetett címer ezt teljesen feleslegessé tette, amint ezt Csapodi igen meggyőzően kifejtette.⁴² Ezek szerint az 1. pld. minden valószínűség szerint egykor Mátyás király tulajdonában volt.

A Thuróczy-krónika szépen festett londoni hártvakötetét, amely a bejegyzések tanúsága szerint egykor magyarországi tulajdonosoké volt, talán párhuzamosan díszíthették a két budapesti példánnyal akár Budán, akár Augsburgban. Budapesten is őriztek még egy harmadik, ugyancsak hártvára nyomott augsburgi kiadású Thuróczy-krónikát,⁴³ de arany nyomású ajánlás híján soha senki sem állította róla, hogy az korvina lehetne. Ugyanez a helyzet az említett londoni példánnyal, hiszen erről sem legkorábbi magyar ismertetője, Rónai Jácint,⁴⁴ sem a gyűjtemény részletes katalógusa⁴⁵ sem írta, hogy aranynyomással készült volna benne a Mátyásnak szóló ajánlás. Márpedig csakis ez az a körülmény, amely a 2. pld.-t korvina-gyanússá teszi.

A fentiek után tehát továbbra is számításba vehető, hogy ez a 2. pld., jól lehet illuminálása az 1.-nél jóval gyöngébb, éppen a költséges és értékes aranynyomás miatt ugyancsak megkülönböztetett személynek szánták. Ez lehetett akár Beatrix királynő, amint ezt korábban feltételezték, de lehetett akár a szerző, Thuróczy János is, aki a kötet megjelenésekor a budai udvarban élt. Nem zárható ki az a lehetőség sem, hogy amint a párhuzamos analógiaként szolgáló Euclides-kiadás egyik aranybetűs példányát az ajánlást író Ratdolt tarthatta magánál, ill. szülővárosában Augsburgban, úgy lehetséges, hogy a Thuróczy-krónika 2. pld.-a eredetileg az ajánlás írójának és a kötet kiadójának, Feger-nek készült, ill. talán ő azt valakinek a budai udvarban odaajándékozhatta.

Ide kívánkoznak még röviden a fentiekben annyit tárgyalt két példánynak az OSZK előtti sorsáról tudottak, amelyeket Varjú már ismertetett: az 1. pld.-t 1823-ban cserélte el Jankovich Miklós, kora legnagyobb magyar bibliofilje 240 arany értékű műkincsért. A 2. pld.-t József nádor 1845-ben vásárolta 400 forintért Bécsben Dr. Hildebrand híres gyűjtő hagyatékából.⁴⁶

Összefoglalóan megállapítható, hogy Ratdolt 1482-ben a velencei Euclides-kiadásnak néhány példányában laparany felragsztásával állította elő az ajánlás szövegét. Ezzel szemben hat évvel később Augsburgban ugyanő ezt a feladatot a Thuróczy-krónika két példányában már más technikával, aranyfesték alkalmazásával oldotta meg. Az aranynyomással készített ajánlást Theobald Feger, budai könyvkiadó írta Mátyás királynak, és mindkét példányt alig vitathatóan a budai udvar számára nyomatta. Tehát a világ első, szorosabb értelemben vett aranynyomata ennyire sok szállal és ilyen szorosan kapcsolódik Magyarországhoz.

Ennek az aranyfestékekkel nyomtatott ajánlásnak, azon felül, hogy ez az első és a 16. század derekáig az egyetlen kiadvány, amely ezzel a megoldással készült, szövegében igen érdekes és fontos mondatot is tartalmaz. Feger — többek között — azt írta a királynak, hogy „igen csinos, festett képeket is mellékelek

⁴² Ld. 39. jegyzet.

⁴³ OSZK Inc. 1144. — CIH 3323a.

⁴⁴ OSZK Fol. Hung. 1110. I. fol. 154—159.

⁴⁵ *Catalogue of books printed in the XVth century, now in the British Museum. Vol. II.* London 1912, 381. — Jelzete: IB 6663.

⁴⁶ *Magyar Könyvszemle* 1902, 399.

hozzá, hogy az olvasással járó fáradalmakat a képek változatossága enyhítse, s a könyv ezzel is kellemesebb legyen mindenki számára.”⁴⁷ Ebből azután elterjedt kifejezés keletkezett: „legendi labore levare”, vagyis az olvasás munkáját könnyíteni. A kép ugyanis kitűnően segíti az emlékezetet. Ezen belül a képes ábrázolás nagy mértékben könnyíti a szöveg olvasását és megértését.⁴⁸ Ennek felismerése és tudatos alkalmazása jut kifejezésre a budai kiadó mondatából, valamint a Thuróczy-krónikában található, rendkívül gazdag, fameszetes illusztrációból. 32 dúcrol változtatásokkal és ismétlésekkel együtt összesen 66 kép került a magyarok történetének szövege közé az augsburgi kiadásba,⁴⁹ hogy tehát „az olvasás munkáját megkönnyítse”.

Erhard Ratdolt újítói érdeklődése és képessége azonban nem merült ki egyedül az arannyal történő nyomással kapcsolatos és a fentiekben — magyar vonatkozásai miatt — bő terjedelemben ismertetett próbálkozásaival, hanem még további számos és szerteágazó területen nyújtott újat. Ezek közül — csak példálódzva — a következők emelhetők ki. Ratdolt vezette be elsőnek, még 1477-ben, a mai értelemben vett címlapot, amely tartalmazza a könyv legfontosabb adatait: a szerző neve, a mű címe, a nyomtatás helye, ideje és a nyomdász neve.⁵⁰ Ő adta ki a ma ismert első, nyomtatott könyvhirdetését is, éppen a fentiekben az aranybetűi miatt már tárgyalt, 1482. évi Euclides-kiadáshoz,⁵¹ majd 1484-ben további, immár 43 tételből álló könyvjegyzéket készített — ugyancsak a világon elsőként ilyen — amelyben mind az ő, mind más velencei nyomdász kiadványait hirdette.⁵² Mint ügyes szervező és jó üzleti érzékkel megáldott ember gondolt arra is, hogy Velencéből Augsburgba hazatelepítelve ott rögtön megrendeléseket kapjon. Ezért — feltehetően még a lagunák városában — 14 különböző betűtípusából szedett szöveget nyomott ki. Ez a világ legrégebbi betűmintája, amelyből egy-egy nyomda technikai felkészültségére a mai napig is talán a legbiztosabban lehet következtetni.⁵³

A gazdaságos könyvterjesztés egyik, ma igen bevált és így elterjedt megoldása az ún. kiadói kötés, vagyis amikor a kiadványt egységesen elkészített kötésben hozza forgalomba a kiadó. Az első, aki ezt alkalmazta ugyancsak Ratdolt volt.⁵⁴ De ő kezdte meg a könyvet még annak bekötését megelőzően óvó, burkoló használatát is.⁵⁵ Gyakorlati érzékét dicséri — ugyancsak elsőként — a sajtóhibáknak a kiadványhoz csatolt jegyzéke.⁵⁶

⁴⁷ „Addidi et non parum venustas picturas, quo legendi labor picturae varietate levatus gratior omnibus occurreret.” — 23—25. sor.

⁴⁸ KUNZE, Horst: *Geschichte der Buchillustration in Deutschland*. Das 15. Jahrhundert. Textband. Leipzig 1975, 180—181.

⁴⁹ Schramm, Albert: *Der Bilderschmuck der Frühdrucke*. Bd. 23. Leipzig 1943, 291—339. sz.

⁵⁰ HAEBLER, Konrad: *Die deutschen Buchdrucker des XV. Jahrhunderts im Auslande*. München 1924, 108. — Redgrave, Gilbert R.: *Erhard Ratdolt and his work in Venice*. London 1899, 6.

⁵¹ HAEBLER, *Die deutschen Buchdrucker* ... 109.

⁵² „Libri venales Venetiis impressi.” — HAEBLER, *Die deutschen Buchdrucker* ... 109. — Redgrave i. m. 38.

⁵³ DIEHL, Robert: *Erhard Ratdolt*. Wien 1933, 19. — KUNZE i. m. 248—249.

⁵⁴ KUNZE i. m. 244.

⁵⁵ DIEHL i. m. 24.

⁵⁶ Ld. 55. jegyzet.

Ratdolt sokoldalúságát bizonyítandó érdemes külön csoportba kötve azokat az újításokat felsorolni, amelyek a könyvdíszítéssel függenek össze, mert ez újabb magyar vonatkozáshoz vezet. Ő volt az, aki 1477-ben elsőnek alkalmazott fametszetes címlapkeretet, és rendszeresítette Itáliában az ilyen iniciálék használatát is.⁵⁷ Ezen belül is különös jelentőségűek az ún. litterae florentes, vagyis az a keretbezárt, indadíszes, fekete alapon fehér betűs iniciálé, amely az itáliai reneszánsz képzőművészetnek a nyomtatott könyvben feltűnő és legeredményesebbnek mutatóközös hatása.⁵⁸

De nem csupán az általánosan, gyakorlatilag minden kiadványban használható könyvdíszek (keret, iniciálé stb.), hanem az egy-egy mű szövegéhez kapcsolódó illusztrációk terén is számos vonatkozásban volt úttörő Ratdolt. Így a sokat idézett 1482. évi Euclides-kiadásában a szélesen hagyott lapszélen nem kevesebb, mint 420 fametszetes és 200 öntött ólomvonalakból, az ún. nyomdai léniákból összeállított, geometriai ábrát helyezett el.⁵⁹ Ugyancsak elsőként alkalmazta könyvei illusztrálásához 1482-ben a planéták és csillagképek metszeit.⁶⁰

Még közelebb visz a magyar vonatkozásokat kutató vizsgálódásunk témájához, ha a fametszetes illusztrációkon belül a hagyományos feketén és vörösn kívül színek alkalmazását figyeljük meg e kiváló nyomdásznál. Az ő ezek iránti vonzódását az előzőekben, az aranynyomással kapcsolatban már volt alkalom érzékelnünk. Ugyancsak az 1482. esztendőben készített egyik csillagászati munkájában az asztronómiai ábrák közül egyet nem kevesebb, mint négy szín felhasználásával nyomtatott.⁶¹

Ratdolt nyomdásztevékenységének jellegzetes csoportját alkották a liturgikus kiadványok. Az augsburgi breviáriumában, amelyet 1485. IV. 30-án fejezett be, a megrendelő püspök címerét a fekete és piros színek mellett még az aranyat utánzó sárga felhasználásával állította elő.⁶²

A liturgikus nyomtatványok sorában már igen korán, 1480. XI. 12-én került ki Ratdolt velencei műhelyéből a legrégebb esztergomi breviárium, amelynek kiadására Mátyás király utasítása adta az indítékot.⁶³ 1484. XII. 9-én hagyta el a sajtóját a zágrábi breviárium.⁶⁴ Ezeket logikusan követte ebből az officinából a vezető magyarországi főegyházmegyének, az esztergominak miscskönyve. A Missale Strigoniense első két kiadása 1480-ban veronai,⁶⁵ majd 1484-ben nürnbergi műhelyben⁶⁶ látott napvilágot. 1486. III. 18-án azután újra kinyomtatásra került, most már mint Ratdolt velencei sajtójának utolsó datált terméke.⁶⁷

⁵⁷ REDGRAVE i. m. 6. — GELDNER, Ferdinand: *Die deutschen Inkunabeldrucker. II* Stuttgart 1970, 73.

⁵⁸ LÜLFING, Hans: *Johannes Gutenberg und das Buchwesen des 14. und 15. Jahrhundert.* Leipzig (1969), 133. — GELDNER: *Die deutschen Inkunabeldrucker.* i. m. II. 73.

⁵⁹ DIEHL i. m. 14. — HAEBLER, *Die deutschen Buchdrucker ...* i. m. 109. — Lülfiing i. m. 140.

⁶⁰ REDGRAVE i. m. 17.

⁶¹ HAIN 14111. — GELDNER, *Inkunabelkunde* i. m. 86.

⁶² SCHOTTENLOHER i. m. IX. és 1. tábla. — GELDNER, *Inkunabelkunde* i. m. 86—87. — A GW 5265 leírásában a sárga szín nem szerepel.

⁶³ RMK. III. 1. — GW 5468.

⁶⁴ RMK. III. 8. — GW 5517.

⁶⁵ HAIN 11428. — KOTVAN, Imrich: *Incunabula quae in bibliothecis Slovaciae asservantur.* [Martin] 1979, Nr. 854.

⁶⁶ HAIN 11429. — RMK. III. 7.

⁶⁷ COPINGER 4237. — RMK. III. 11.

A mindig újabb és újabb ötleteket megvalósító nyomdász ebben a kiadványában is valami meglepővel állt elő: a kánontábla fametszetét ez alkalommal nem kevesebb, mint öt szín felhasználásával készítette,⁶⁸ ami a nyomdászattörténelemben — akárcsak a fentebb tárgyalt aranynyomás — a világon első alkalommal történt.⁶⁹ A 97b, vagyis a 1₁b lapon található fametszet mérete 256 × 167 mm. Hármaskeretben látható ezen a misekönyv kánonrészét évszázados szokás szerint bevezető és így a szó szoros értelmében is „kanonikus” Golgota-jelenet: a kereszten függő Jézus mellett áll Szűz Mária és Szent János, a tanítvány.⁷⁰ A fametszet fekete színnel készült, piros a Jézus kezéből és lábából kifolyó vér, valamint a két álló alak ruházatának egy része, sárga a kereszt fája, továbbá a három fej feletti glória és a két öltöny egy része, barnászöld a földet borító növényzet és János ruhájának némely része, míg szürkésolív Mária öltözékének további része.⁷¹ A fenti színezés az OSZK másik példányában,⁷² továbbá Esztergomban⁷³ az utolsónak említett két szín esetében eltérő: barnászöld helyett olív, a szürkésolív helyett pedig sötétszürke.

Az említett színfoltok viszonylag nagy hűséggel követik a fekete színű fametszet vonalait. Kisebb eltolódás azonban tapasztalható, pl. Mária ruházatának sötét színe a kép szegélye felől valamivel a fekete körvonalon kívül kezdődik már, de annak minden irányváltozását pontosan követi. Ugyancsak felismerhető a két álló alak ruházatának három színe között helyenként vékony, szintelen csík. Ebből arra lehetne következtetni, hogy a színezés úgy történt, hogy a külön-külön színnel bekent dűrészeket ezt követően összeállították, majd a négy színt egyszerre nyomtatták. Az egyes részek nem egészen pontos illeszkedése ez esetben ugyanis az említett, keskeny, fehér csíkok magyarázatául szolgálhatna. A gondosabb vizsgálat azonban ennek a feltevésnek ellene mond, mert akadnak kisebb felületek, ahol az előbbinek éppen az ellenkezője tapasztalható: két szín néha egymásra került. Ez viszont csakis úgy fordulhat elő, ha a színeket egyenként, külön-külön munkamenetben vitték fel a misekönyv lapjára.

A szakirodalom úgy tartja, hogy a fametszet színezését Ratdolt színenként egy-egy fadúc felhasználásával (chiarobscuró) állította elő.⁷⁴ Úgy tűnik, hogy valóban ezt a megoldást választotta velencei kiadású misekönyvében a kánontábla esetében. A fekete fametszet nyújtotta a körvonalakat, amelyek jelentős részét azután négy további dúc segítségével piros, sárga, zöld és szürke színekkel töltötte ki. A három megvizsgált példány alapján kétségtelen, hogy a színes fametszet egységesen Ratdolt műhelyében készült, nem pedig utólag színezték ki egyedileg. Az említett technikától jól megkülönböztethetők a kézzel történt kiegészítések. Így az egyik budapesti példányban⁷⁵ a három sárgán nyomott glórián belül piros pontokból és vonalakkal álló sugarak láthatók, továbbá a

⁶⁸ HUBAY Ilona: *Missalia Hungarica*. Bp. 1938. 25. — GELDNER, *Die deutschen Buchdrucker* . . . i. m. I. 151. II. 74.

⁶⁹ Érdekes, hogy Konrad Haebler csupán egyetlen négyszínű ósnyomatványról adott hírt a 15. századból: Barcelona 1481 (HAIN 10321. — HAEBLER, *Inkunabelkunde* i. m. 110.).

⁷⁰ HUBAY i. m. 85, III. táblán színes reprodukció.

⁷¹ Jelzete: OSZK Inc. 178b.

⁷² Jelzete: OSZK Inc. 178.

⁷³ Jelzete: Bibl. Metrop. Inc. XV. I. 139.

⁷⁴ LÜLFING i. m. 140.

⁷⁵ Ld. 72. jegyzet.

fedetlen testfelületek halvány rózsaszínű, egyenetlen színezése. Az esztergomi példányban pedig⁷⁶ még sokkal több az ilyen jellegű kiegészítés: a két álló alak glóriájának aranyozása, Mária kendőjének és Jézus kötényének áttetsző szűr-kéje stb.

Ratdolt 1486 derekától kezdve — immár hazatérve Augsburgba — kiadványaiban a fametszeteket — különösen a szertartáskönyvek esetében — nyomdájában továbbra is színezte.⁷⁷ A misekönyveiben található kánontáblák néhány éven át — 1491 és 1496 között — még ugyancsak színezve kerültek ki műhelyéből. Ezekhez Augsburgban három, egymástól eltérő rajzolatú fametszetet használt, amelyek egyike sem azonos az 1486. évi velencei Missale Strigoniense-ben láthatóval.⁷⁸ Számunkra ezek közül különösen az időrendben első az érdekes és fontos,⁷⁹ mert annak ismét magyar vonatkozása van. Ez a dúc első ízben 1491. IX. 16-án tűnt fel az augsburgi egyházmegye részére készült misekönyvben.⁸⁰ Ugyanez a kánontábla látható a freisingi püspökség számára Ratdolt műhelyében 1492. III. 17-én nyomtatott misszáliban is.⁸¹

Pontosan ugyanez a fametszet található az esztergomi misekönyv 1491. XI. 21-i dátummal megjelent kiadásában,⁸² amelynek kolofonja azonban a nyomtatás helyéül a morvaországi Brünn-t (Brno), nyomdászainak pedig Conradus Stahel-t és Matheus Preinlein-t tünteti fel. Ratdolt ehhez az első, augsburgi kánontáblájához — a szakirodalom szerint⁸³ — a fametszet rajzát adó fekete festéken kívül piros-barna-olív-sárga és kék színezést használt. Ezzel szemben a budapesti és az esztergomi példány⁸⁴ vizsgálata alapján úgy tűnik, hogy a kék szín felvitele nem fametszet útján, hanem kézzel — talán sablon felhasználásával⁸⁵ — történt, de nyilván még a nyomdában. A háttér felső részének kékje ugyanis mindkét példányban a kézi kifestésre utaló egyenetlenséggel halványodik felülről lefelé haladva.

A kánontáblával szemközti lapon kezdődik a kánonrész szövege, amelynek szókezdő „T” iniciáléját ugyancsak fametszet segítségével színezték. Ehhez az alapot adó feketén kívül csak a piros színt használták, amelyet a szöveg ugyanilyen festékezésű betűivel együtt nyomtattak. Az iniciálé színezésére szolgáló, fába metszett dúc külön erre a célra készült, mert az nemcsak pontosan kitölti a betű körvonalait, de a „T” szárait metsző indafonatok helyén — a piros ehhez alkalmazkodva — két helyen megszakad.

A kánontábla, az iniciálé, a lombardok és a betűtípusok azonossága arra készítette Karl Schottenloher-t, hogy azt feltételezze, miszerint e Missale Strigoniense kánonját nem Brünnben, hanem Augsburgban Ratdolt nyomtatta.⁸⁶ Két további körülmény is alátámasztani látszik ezt a véleményt: a kánon ki-

⁷⁶ Ld. 73. jegyzet.

⁷⁷ SCHOTTENLOHER i. m. IX—XIV. és 14, 20, 28. tábla. — GELDNER, *Inkunabelkunde* i. m. 87.

⁷⁸ HEITZ, Paul: *Christus am Kreutz*. Strassburg [1910], 1—3. tábla. — SCHOTTENLOHER i. m. 14, 20, 28. tábla. — SCHRAMM i. m. 5, 8, 15. ábra.

⁷⁹ HEITZ i. m. 1. ábra. — SCHOTTENLOHER i. m. 14. tábla. — SCHRAMM i. m. 8. ábra.

⁸⁰ HAIN 11260. — SCHOTTENLOHER i. m. XII.

⁸¹ HAIN 11303. — SCHOTTENLOHER i. m. XII.

⁸² RMK. III. 24. — HAIN 11431.

⁸³ SCHRAMM i. m. 5 — GELDNER, *Inkunabelkunde* 87.

⁸⁴ Jelzete: Inc. 179. és Inc. XV. I. 136.

⁸⁵ *Gutenberg Jahrbuch* 1928, 87—88.

⁸⁶ SCHOTTENLOHER i. m. XII.

maradt a levélszámozásból, és ívjele — a misekönyv többi részétől eltérően — e résznek nincs.⁸⁷

Hubay Ilona úgy találta, hogy e kánon betűtípusa azonos méretű⁸⁸ a Ratdolt 1486. évi esztergomi misekönyvében találhatóival, de eltér az ő már fentebb említett, két németországi egyházmegye részére Augsburgban készült misekönyvében láthatóktól.⁸⁹ A brünni kiadvány kánonjának papírjában Hubay sokféle vízjelet különböztetett meg, ami nem a nagy augsburgi műhelyre, hanem sokkal inkább a kis brünni nyomdára lehet jellemző.⁹⁰ Mindezek alapján úgy találta, hogy a kánonrész is Brünnben készült és nem Augsburgban.

Újabban Vladislav Dokoupil rendkívüli alaposággal dolgozta fel a brünni ősnymoda történetét, beleértve annak egykori felszerelését is. Megállapította, hogy az esztergomi misekönyv kánonjának nyomtatásához igénybe vett valamennyi nyomdai anyag (fametszet, iniciálé, betűtípus stb.) egyetlen más brünni kiadványban sem található. Dokoupil ezek után azt tartotta valószínűbbnek, hogy a kánon — a színes kánon táblával együtt — Ratdolt augsburgi műhelyében készült a vele hosszú évek óta viszonylag szoros kapcsolatban állt brünni officina részére.⁹¹

Hubay véleménye szerint az 1491. IX. 16-án kiadott augsburgi misekönyv elkészülte után Ratdolt kölcsönadta Brünn-be a kánon tábla előállításához szükséges fametszet dúcát, amely az 1491. XI. 21-én befejezett esztergomi misekönyvben található. 1492. III. 17-én azután ugyanezzel a fametszettel ismét az augsburgi műhelyben látott napvilágot a már említett freisingi misekönyv. Hubay szerint a dúc Augsburgba történt visszakerülte során megsérült, mert a freisingi kánon tábláról lemaradt a keresztfa felirata.⁹² Ez a — feltehetően téves — megállapítás Paul Heitz művére vezethető vissza.⁹³ Schottenloher ugyanis éppen ebből a freisingi misekönyvből mutatta be reprodukcióban a kérdéses fametszetet, ahol is azonban a felirat érintetlen.⁹⁴ A félreértés abból eredhetett, hogy Ratdolt időrendben következő, de eltérő metszésű kánon tábláján a kereszt feliratának csak a második fele látható.⁹⁵

Ugyancsak bizonyos pontosításra van szükség a brünni kánon szövegtípusának méretét illetően. Ez — az esztergomi és a budapesti példányon mérve — 182–183 mm, vagyis nem pontosan azonos a velencei kiadásban tapasztalható 184 mm mérettel, amint ezt Hubay írta,⁹⁶ ill. ahogy ezt a Haebler-féle típus-repertórium közölte.⁹⁷ A 182–183 mm méret mintegy középpüthelyezkedik el Ratdolt említett 184 mm-es velencei és a szakirodalomban közölt, de példány

⁸⁷ HUBAY i. m. 14–15.

⁸⁸ Az általa közölt 92 mm nyilván tíz sor mérete, így húsz soré 184 mm.

⁸⁹ Mérete 180 mm szemben a Hubay által a brünniben mért 184 mm-rel.

⁹⁰ HUBAY i. m. 15. — *Gutenberg Jahrbuch* 1962, 393. — A vizsgált budapesti és esztergomi példányban két vízjel ismerhető fel: a három külső levélpár papírjában gótikus korona keresztrel, a legbelsőben pedig hármás dombba tűzött hosszú szárú kereszt. Feltehető, hogy e két vízjel a misekönyv utolsó, M-jelű ívében is megtalálható.

⁹¹ DOKOUPIL, Vladislav: *Počátky brněnského knihtisku*. Prvotisky. Brno 1974, 44, 57, 112, 114, 116.

⁹² HUBAY i. m. 14.

⁹³ HEITZ i. m. 15.

⁹⁴ SCHOTTENLOHER i. m. 14.

⁹⁵ Egyetlen ismert előfordulása: *Missale Brixinense*, 1493. VIII. 17. — HAIN 11273. — HEITZ i. m. 2. sz. — SCHOTTENLOHER i. m. 20. tábla. — SCHRAMM i. m. 15. kép.

⁹⁶ Ld. 92. jegyzet.

⁹⁷ *Typenrepertorium der Wiegendrucke*. Abt. V. Leipzig 1924, 19.

hiányában sajnos számomra ellenőrizhetetlen augsburgi 180 mm között.⁹⁸ Így a kánontípus azonosítása a velenceivel, ill. biztonságos elhatárolása az augsburgitól megnyugtató módon nem végezhető el, amint ezt pedig Hubay feltetelezte.⁹⁹

A kánontábla és főleg annak további munkaeszközökkel (dúcok és sablon) több munkamenetben végrehajtott színezése és technikája pontosan megegyezik a Ratdolt műhelyében tapasztaltakkal. Ennek alapján úgy tűnik, hogy nem csupán 1486-ban a velencei, de 1491-ben a brünni kiadású *Missale Strigoniense* többszínű fametszetét is Ratdolt officinájában állították elő. A mai ismeretek szerint ilyen színezett kánontáblát a már említett két esztergomi misszálén kívül kizárólag csak Ratdolt augsburgi nyomdájában állították elő 1491 és 1496 között, és ott is csak mindössze hatot.¹⁰⁰ Az a körülmény viszont, hogy a kánonrész papírjában található két vízjel az 1491. évi *Missale Strigoniense* utolsó ívében megismétlődik, mintha arra utalna, hogy a kánont közvetlenül a kötet befejezése után talán mégis Brünn-ben nyomtatták Ratdolt felszerelésével.

Mindent összefoglalva a könyvnyomdászat terén Gutenberg után a legtöbb új kezdeményezést mutató Erhard Ratdolt két jelentős újítása, az aranyfestékkel történő nyomtatás és a színezett kánontáblák előállításának a világon első ízben magyarországi megrendelésre történt.

BORSA GEDEON

Der erste Goldfarbendruck und seine ungarischen Beziehungen

Claus W. Gerhardt (Darmstadt) stellte fest, dass der Golddruck von Ratdolt in seiner *Euclides*-Ausgabe (Venedig 1482) mit Verwendung von Blattgold vom Typensatz verfertigt wurde. Vier Exemplare der Ausgabe befinden sich heute in Paris, in London und in München. Der vorangehende Artikel macht nun klar, dass der früheste goldene Farbendruck vom Typensatz auch von Ratdolt stammt. Es handelt sich um die Ungarnchronik von János Thuróczy, die 1488 in Augsburg gedruckt wurde (Hain 15515-15518). Hier nimmt der „goldene“ Text der Widmung von Theobald Feger, Verleger von Buda eine Seite ein und wurde an den ungarischen König Matthias Corvinus gerichtet. Allein in zwei Pergamentexemplaren der Ungarischen Nationalbibliothek ist dieser Goldfarbendruck zu finden.

Eine weitere Erfindung von Ratdolt war die Herstellung von Holzschnitten in mehreren Farben. Die Kanontafel des *Missale Strigoniense* (Esztergom-Gran) von 1486 (Copinger 4237) aus Venedig wurde zum ersten Mal auf solcher Weise fünffarbig gedruckt. Ratdolt stellte später (1491–1496) in Augsburg noch weitere sechs Missaldrucke mit so vielen Farben her. Genau mit solcher Methode verziert erschien die Kanontafel von *Missale Strigoniense* aus Brünn (Brno) am 21. XI. 1491 (Hain 11431). Es bleibt auch weiterhin offen, ob der Kanonteil dazu in Augsburg, oder mit Hilfe des Materials von Ratdolt aber in Brünn verfertigt wurde.

Zwei interessante Erfindungen von Ratdolt wurden also zum ersten Mal auf ungarischen Bestellungen verwendet.

⁹⁸ *Veröffentlichungen der Gesellschaft für Typenkunde des XV. Jahrhunderts*. Taf. 602 – 603. – *Typenrepetitorium* i. m. III. Leipzig 1910, 272.

⁹⁹ Ld. 90. jegyzet.

¹⁰⁰ *Missale Augustanum* 1491. IX. 16. HAIN 11260. – *Missale Frisingense* 1492. III. 17. HAIN 11303. – *Missale Brixinense* 1493. VII. 17. HAIN 11273. – *Missale Aquilejense* 1494 (1493). XII. 23. HAIN 11258. – *Missale Pataviense* 1494. I. 21. HAIN 11349. – *Missale Augustanum* 1496. VI. 10. HAIN 11261.